

УДК: 336

Топішко І. І.,*кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри економічної теорії Національного університету "Острозька академія",***Шустерук З. С.,***Львівський національний аграрний університет*

ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ СУЧАСНИХ РОЗВИНУТИХ КРАЇН І УКРАЇНСЬКА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті обґрунтовується необхідність суттєвого коригування існуючої в Україні моделі соціально-економічного розвитку. Нині наявна модель розглядається як економічно неефективна і соціально несприйнятлива для абсолютної більшості українського народу.

Ключові слова: *первісне нагромадження капіталу, модель соціально-економічного розвитку, капіталізм, змішана економіка, соціальне ринкове господарство, власність.*

В статье обосновывается необходимость значительного корректирования существующей в Украине модели социально-экономического развития. Существующая на данный момент модель рассматривается как экономически неэффективная и социально неприемлемая для абсолютного большинства украинского народа.

Ключевые слова: *первоначальное накопление капитала, модель социально-экономического развития, капитализм, смешанная экономика, социальное рыночное хозяйство, собственность.*

Necessity of considerable correcting of existing model of socio-economic development was proved in the article. It is believed that the existing model is economically inefficient and socially unacceptable for vast majority of the Ukrainian people.

Key words. *initial accumulation of the capital, socio-economic development model, capitalism, mixed economy, social market economy, property.*

Постановка проблеми. Майже двадцятирічний термін існування самостійної держави є більш ніж достатнім для того, щоб врешті-решт чітко і твердо визначитися із найбільш глибинними, фундаментальними, а отже, в кінцевому підсумку і найбільш важливими та значимими принципами і засадами функціонування соціально-економічної системи, а в більш широкому плані всього суспільного організму.

Вже двадцять років поспіль у країні відбувається процес прискореної,

дикого капіталізації, первісного нагромадження капіталу. Але до лютого 2010 року жодного разу в жодному офіційному документі, законі чи публічному виступі жодного високопосадовця навіть не вживалися ці категорії. “Розбудова” дикого капіталізму всіляко утаємничувалась від народу, камуфлювалась у термінах “вільний”, “конкурентний”, “ефективний”, “цивілізований”, “сучасний” ринок, “соціально-орієнтована економіка” тощо.

У своєму першому виступі після складання присяги четвертий глава держави зазначив: “Україна повинна обрати правильну довгострокову стратегію розвитку. Багато наших проблем виникли через те, що замість того, аби рухатися до постіндустріального суспільства зрештою XXI століття, ми пішли шляхом первісного накопичення капіталу, тобто до так званого “дикого капіталізму” [1].

Ці слова є не лише знаковими, а й довгоочікуваними в нашому суспільстві. Насамперед тому, що вони породжують певні надії на суттєву корекцію самої теперішньої моделі соціально-економічного розвитку в напрямі загальноцивілізаційного поступу. Роль моделі в соціально-економічному розвитку умовно можна порівняти із роллю рейок у такій складній технологічній системі як залізниця. Яким би досконалими не був рухомий склад і якими б вправними, енергійними та фаховими не були машиністи з “кочегарами” та диспетчерами (органами та структурами влади всіх рівнів та особами, що їх очолюють), проте, якщо рейки прокладені до прірви чи в тупик, то потяг (суспільство) раніше чи пізніше, але неминує там і опиниться.

За двадцятиліття “реформ” біля керма державної влади ми мали можливість бачити в дії “різні” політичні сили та різних осіб, які начебто намагались при кожній “зміні караулу” реалізувати ніби-то “альтернативну” щодо попередньої соціально-економічну політику. Але як соціально-економічне становище, так і, що особливо важливо, тенденції в економічній та соціальній сферах не зазнавали суттєвих позитивних змін. Все це найбільш наглядно і вказує на те, що корінь проблем не в кольорах політичних сил та особистих якостях керманців, а в свідомо обраній чи, що не має принципового значення, несвідомо сформованій моделі соціально-економічного розвитку. І якщо в 90-х роках під впливом примітивної, але тотальної пропаганди, в багатьох випадках навіть зомбування (найбільш показовий приклад – приватизація), значна, а то й переважаюча частина не лише народу, а й фахівців-суспільствознавців була схильна до того, щоб вважати колапс економіки, стрімке падіння життєвого рівня, надмірну, нічим не виправдану і ніде й ніколи ніким небачену в цивілізованих країнах диференціацію доходів, ліквідацію твердих, значних соціальних гарантій та завоювань і т. д. явищами тимчасовими, обумовленими трансформаційними процесами, то сьогодні для все більш широких верств стає зрозумілим, що все це, за висловом відомого політичного діяча, “всерйоз і надовго”. Тому їхати і надалі по наїздженій за двадцятиліття “реформ”

колії стає не просто незручно і некомфортно, а неможливо і, навіть, смертельно небезпечно. Необхідна зміна напрямку самої колії, зміна наявної моделі соціально-економічного розвитку України, як мінімум її суттєва, глибока корекція.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Існуючий стан, домінуючі тенденції, напрями еволюції економічних систем належать до числа тієї соціально-економічної проблематики, яка в усі часи і в усіх країнах, як і в усіх основних течіях економічної науки була і залишається гостроактуальною. Значне посилення інтересу до цієї проблематики спостерігається, як правило, в періоди змін технологічних способів виробництва та технологічних укладів і, внаслідок цього, глибоких трансформацій всієї системи суспільних відносин, перш за все економічних. Так, промислова революція кінця XVIII–початку XIX ст. обумовила, в кінцевому підсумку, не лише еволюцію класичної школи політичної економії, формування в її рамках суттєво різних течій, а й виникнення низки нових потужних напрямів та течій економічної науки (критичного напрямку, утопічного соціалізму, марксизму, анархізму, історичної школи, маржиналізму).

У зв'язку з крахом економічних систем більшості колишніх соціалістичних країн на початку 90-х років і пошуками для них нових моделей соціально-економічного розвитку інтерес науковців до цієї проблематики постійно посилювався. Різні аспекти формування моделей соціально-економічного розвитку в цих країнах розглядалися в працях Ю. Архангельського, Б. Гаврилишина, А. Гальчинського, В. Геєця, В. Леонтьєва, І. Лукінова, С. Мочерного, М. Павлишенка, М. Павловського, В. Пинзеніка, А. Покритана, Дж. Сороса, Дж. Стігліца, М. Шніцера, В. Черняка та інших вітчизняних та зарубіжних економістів. Проте є всі підстави стверджувати, що в найближчому майбутньому відбудеться не лише подальше загострення полеміки в середовищі суспільствознавців, а й вихід її на політичний та загальносуспільний (всенародний) рівень. І пов'язано це сьогодні вже не тільки і не стільки з крахом колишнього соціалізму, а головним чином, з повним провалом сформованої вже в 90-х роках моделі. Адже, як слушно зазначає Нобелівський лауреат, американський економіст Дж. Стігліц, “ясно, що щось пішло зовсім не так – не тільки в Росії, а й у більшості з понад двадцяти країн, які з'явилися на уламках Радянської імперії” і далі додає, що результати реформування “виявилися катастрофічними” [2, с. 136, 137]. До того ж, за оцінками багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних економістів і політиків, сьогодні має місце не просто криза, а повний крах глобальної економічної системи, що ґрунтувалась на принципах неолібералізму. “Необхідно усвідомити, – зазначає О. Толкачов, – що криза вже ставить жирну крапку в неоліберальному розвитку людства. . . Теперішня системна криза, яка охопила світ, є не просто звичайною періодичною кризою капіталістичної системи. Вона носить цивілізаційний характер і є результатом вад та недоліків неолібералізму як такого” [3].

В унісон з такими оцінками багатьох економістів звучать також оцінки відомих політиків і державних діячів. Так, канцлер Австрії А. Гузенбауер стверджує: “Два десятиліття тому закінчилась ера комунізму, зараз – нео-лібералізму” [4].

Глибоко розібратися в процесах, що сьогодні відбуваються в економіці та соціальній сфері неможливо без з’ясування ключових тенденцій в розвитку економічної науки. Має рацію, як на наш погляд, згадуваний вище Дж. Стігліц, коли постійно стверджує, що “якщо б з економічною теорією реформ все було благополучно, то теж саме було б і з політикою” [5, с. 28]. А відомий фінансист і дослідник Дж. Сорос, критично оцінюючи стан сучасної економічної науки, яка на сьогодні виявилась нездатною як передбачити глибоку кризу, так і запропонувати обґрунтовані і виважені рекомендації з її подолання, ще понад десятиліття тому зазначав: “Там де алхімія зазнала поразки як наука, суспільна наука зуміла вибороти перемогу як алхімія” [6, с. 61].

Мета і завдання дослідження. Метою статті є обґрунтування необхідності зміни наявної моделі соціально-економічного розвитку України. Адже “виникло суспільство, яке не може задовольнити нікого. . . На сьогодні в Україні спостерігається не просто економічна криза, а крах існуючої моделі економічного розвитку” [7, с. 3,87].

Виклад основного матеріалу. Згаданий Президентом України в інаугураційній промові процес первісного нагромадження капіталу в європейських країнах тривав немало десятиліть і навіть століть. По своїй глибокій природі він був історично прогресивним, хоч і супроводжувався загостренням низки наявних на той час соціальних проблем і виникненням нових. Прогресивність полягала насамперед в тому, що під час цього процесу відбувалося руйнування віджилих, неефективних господарських структур феодального суспільства і утвердження структур та інституцій більш ефективних, життєздатних і демократичних, що притаманні капіталістичному суспільству. В цілому можна зазначити, що первісне нагромадження капіталу відображало процес поступового, прогресивного поступу європейської цивілізації від нижчого, феодального її стану, до вищого, на той час (XV-XVIII ст.) більш прогресивного капіталістичного устрою. І утверджений у процесі первісного нагромадження капіталу “дикий капіталізм” був на той час не лише суттєво більш економічно ефективним, а й в цілому більш гуманним та соціально справедливим порівняно із феодальним устроєм.

Тривалий час, понад чотири століття, з часів Великих географічних відкриттів, що дали могутній поштовх для прискорення первісного нагромадження капіталу і утвердження капіталістичної ринкової економіки як панівної, до Великої економічної депресії кінця 20-х – початку 30-х років, розвиток цієї системи ґрунтувався на основі принципів знаменитої “невидимої” руки А. Сміта.

Велика депресія поставила жирну крапку на моделі “вільного ринку”, або ж класичного капіталізму. Основним змістом антикризової політики знаменитого американського президента Ф. Рузвельта, – “Нового курсу”, – був перехід від “дикого”, “ковбойського” і т. д., до регульованого і навіть, до певної міри, соціалізованого капіталізму. Відтоді роль держави постійно зростала, незважаючи на активні спроби (“рейганоміка”, “тетчеризм”) розвернути хід подій у зворотньому напрямку. Отже, на зміну філософії, вираженій у знаменитій сентенції “Бізнес не втручається у справи держави, а держава у справи бізнесу” утвердилася принципово інша філософія. Її суть чітко виражена, зокрема, в останній доповіді Європейського банку реконструкції і розвитку: “Ринки не можуть належним чином функціонувати без наявності відлагоджених, ефективних державних інститутів” [8, с. 3].

У результаті реформ Ф. Рузвельта, як зазначав Шлезінгер, “капіталізм був врятований від капіталістів”. Досвід реформ адміністрації Рузвельта в умовах кризового розвитку суспільства мав і має велике значення і для сучасної України. Він однозначно вказує на те, що вихід із глибокої кризи можливий на шляху посилення, а не послаблення державного впливу на розвиток економіки. На цьому варто особливо наголосити, оскільки “нове” покоління українських “реформаторів” як один із п’яти ключових “стратегічних перетворень” проголошує “формування режиму максимального сприяння для бізнесу шляхом зменшення ролі держави в економіці” [9, с. 3].

Якісно новий крок у реформуванні капіталізму було зроблено в повенній ФРН на основі реалізації в соціально-економічній політиці концепції соціального ринкового господарства. Конрад Аденауер (федеральний канцлер ФРН в 1949-63 рр.) наступним чином сформулював засадничий принцип трансформації тогочасного смертельно хворого західнонімецького суспільного організму: “Капіталістична система економіки не відповідає життєвим політичним і соціальним інтересам німецького народу” [10].

Значний внесок у модифікацію капіталізму зробила післявоєнна Японія. Тут була сформована своя, національно орієнтована, солідарна, корпоративно-групово, колективістська модель посткласичного капіталізму.

Таким чином, у розвитку капіталістичної системи під впливом як об’єктивних, так і суб’єктивних чинників у ХХ ст. відбулися фундаментальні зрушення. Вони були настільки глибокими і значними, що й самі економічні системи розвинутих в економічному відношенні країн стали частіше характеризувати як змішані, а не капіталістичні.

Із суттєвими особливостями порівняно із західноєвропейськими країнами відбувався процес первісного нагромадження капіталу в обох частинах України, що входили до складу різних імперій. В Галичині він був значно загальмований через її фактичний колоніальний статус і загальну економічну відсталість. У тій частині, що входила до складу Російської

імперії, цей процес суттєво стримувало збереження аж до 1861 року кріпосного права і відсутність юридичної свободи особи та ринку найманої робочої сили. З огляду на ці обставини, незважаючи на прискорений розвиток в останній третині XIX – на початку XX ст., капіталізм так твердо і не став на власні ноги на початок I Світової війни і революції. Він був занадто обтяжений феодалними і навіть патріархальними пережитками, що робило його особливо непривабливим та потворним для широких верств трудового народу. В подальшому відбулась стрімка декапіталізація та дефеодалізація суспільства і утвердження командно-адміністративної системи сталінського зразка.

Під час “соціалістичного будівництва” країні і народу з величезними, неймовірними зусиллями, численними людськими трагедіями і втратами довелося вирішувати низку проблем, що не були вирішені недорозбудованим капіталізмом (тільки за три неповних довоєнних п’ятирічки в Україні було введено в експлуатацію понад 2 тисячі крупних промислових об’єктів, в середньому одне підприємство за два дні!). Матеріально-технічна база України та її інтелектуальний, науковий і освітній потенціал на кінець 80-х років минулого століття хоч в деяких аспектах і відставали від рівня найбільш розвинутих країн, але в цілому були співмірними, адекватними їм, а по багатьох важливих напрямках навіть перевищували їх, в деяких аспектах навіть суттєво. Все це давало підстави європейським експертам, зібраним “Дойче банком”, у 1990 р. оцінити потенціал України найвище серед усіх радянських республік [11].

Таким чином, Україна мала всі можливості та реальні шанси для успішної “конвергенції”, трансформації командно-адміністративної системи сталінсько-брежнєвського зразка в соціальне ринкове господарство з метою суттєвого підвищення добробуту народу, якості життя, а індустріальну систему планомірно модернізувати і перетворювати в постіндустріальне суспільство, тобто рухатися в руслі загальноцивілізаційного прогресу.

Проте на старті ринкових трансформацій була обрана, а точніше нав’язана нам ззовні глибоко хибна модель “ринкової трансформації”, що ґрунтувалась на принципах теоретичної концепції монетаризму, концепції, що “тягне” суспільство не вгору, а “назад, до Сміта”, в епоху дикого капіталізму.

Основними догматами і міфами монетаризму, що використовується як теоретична основа політики МВФ, є: назад до Сміта; лібералізація; приватизація; саморегуляція; конкуренція; вільний ринок, ціноутворення, торгівля, у т. ч. зовнішня; державне невтручання; обмеження державних витрат та згортання соціальних виплат; максимум преференцій для крупного капіталу, особливо фінансового і т. д.

“Важливо розглянути, – зазначає Нобелівський лауреат Дж. Стігліц, – не тільки те, що МВФ включає до свого списку актуальних питань, а й те, що він до нього не включає. Стабілізацію включено до порядку денного;

створення нових робочих місць – ні. Податки та їх негативні наслідки – в порядку денному; земельної реформи там немає. Є гроші на порятунок банків від банкрутства, проте не йдеться про гроші на покращення системи освіти та охорони здоров'я, не згадуючи вже про кошти для порятунку тих, хто втратив роботу через бездарність макроекономічного управління" [2, с. 90].

"Дикий капіталізм" в наших умовах кінця XX – початку XXI ст. не міг органічно виростати, як це мало місце свого часу в Європейських країнах. Він міг лише штучно насаджуватись варварськими методами, що й мало місце в наших реаліях. Не міг тому, що українське суспільство кінця XX ст. давно і назавжди його переросло, як і сталінський індустріалізм та брежнєвський розвинутий соціалізм. Адже в наявності на той час була не тільки розвинута матеріально-технічна база, а й високий освітній рівень всього народу, система широких, твердих і надійних соціальних гарантій, повна зайнятість, врешті-решт сформована під впливом як об'єктивних чинників, так і суб'єктивних факторів яскраво виражена "антикапіталістична ментальність". Все це давало підстави одному з найвидатніших мислителів XX ст. Іван Павлу II стверджувати, маючи на увазі трансформаційні процеси в постсоціалістичних країнах: "Неприйнятним є твердження про те, що після падіння комунізму єдиною альтернативою є капіталізм" [12]. Він же десятиліттям раніше, ще на старті "ринкових реформ" писав: "Я вважаю, що джерела численних серйозних суспільних і людських проблем, над розв'язанням яких б'ються Європа і весь світ, кореняться в діях вироджаного капіталізму" [13, с. 44-45].

Слід зазначити також і таке. Навіть порівняно з первісним нагромадженням капіталу в Європі XVI-XVIII ст. цей процес у вітчизняному варіанті кінця XX – початку XXI ст. по багатьох напрямках сутево відрізняється, причому далеко не в кращу сторону. При всій суперечливості та дикості, там він супроводжувався прискореним розвитком продуктивних сил, зростанням продуктивності праці, нарощуванням економічного потенціалу, збільшенням національного багатства, хоч і при далеко нерівномірному його розподілі. В наших же умовах має місце не розвиток, а прискорена деградація, в багатьох випадках пряме, буквально фізичне і фізіологічне руйнування продуктивних сил. І якщо під деіндустріалізацією в сучасних розвинутих країнах мають на увазі, як правило, процес переходу від індустріальної економіки до економіки знань, інформаційної, постіндустріальної, технотронної і т. д. економіки, то в нашій реальності деіндустріалізація нерідко відображала рух у зворотньому напрямі – від індустріального типу суспільства до його доіндустріальних, а в деяких випадках навіть патріархальних форм, особливо в сільській місцевості. Сьогоднішнє первісне нагромадження капіталу в Україні супроводжується викачуванням ресурсів як матеріальних і фінансових, так і інтелектуальних з національної економіки України. Тому є всі підстави вважати його навіть не первісним

нагромадженням капіталу (капіталу як феномену, суспільної форми функціонування продуктивних сил, капіталу як сили, що виконує створювальну й організаційну функції в господарському житті), а як нагромадження приватних статків окремих осіб з широким використанням у цьому процесі далеко неправедних методів. До того ж, ці статки не “працюють” у національній економіці, а “гуляють” по зарубіжних офшорах в пошуках більш прибуткового та комфортного використання. Так, акад. В. Геєць з цього приводу зазначає, що “найбільш багаті громадяни України – біля 0,7% працездатного населення або біля 180 тис. чол., – володіють сумарним капіталом близько \$45 млрд. при річному ВВП всієї країни на рівні біля \$100 млрд. Ці гроші знаходяться не на території країни” [14].

Отже, первісне нагромадження капіталу в умовах сучасної України відбувалося і поки-що відбувається на принципах, які не завжди і далеко не в усьому вписуються в загальносвітовий, загальноцивілізаційний контекст цього процесу, а також на принципах, які не відповідають як загальнодержавним інтересам, так і інтересам абсолютно переважаючої частини народу.

Висновки. Сьогоднішня “трансформація” в тому варіанті, як вона проводиться з 1992 р., спрямована не в майбутнє, а в минуле. “Дикий” капіталізм – це вже відносно давня історія сучасних розвинутих країн. В результаті ми опинилися в числі тих, хто йде не просто “не в ногу”, а в зворотньому напрямі порівняно з економічно успішними і відносно соціально благополучними країнами.

Зупинити руйнування продуктивних сил, деградацію соціальної сфери, депопуляцію народу неможливо в принципі на основі збереження моделі “дикого капіталізму”, що сформувалася в 90-ті роки. Як зазначав видатний український економіст, акад. І. І. Лукінов, “на озброєння економічної політики. . . нерозумно приймати як видатні свого часу класичні теорії. . . так і під видом новітніх – примітивні концепції” [15, с. 39]. До числа останніх і належить монетаризм, нав’язаний Україні МВФ та іншими міжнародними фінансовими структурами і зарубіжними країнами. Економічно ефективною та соціально сприйнятливою в умовах сучасної України може бути модель, яка ґрунтується на засадах кейнсіанства, ордолібералізму і теоретичних принципах соціал-демократії. “США, як і країни Західної Європи, у своєму розвитку спиралися потрібною мірою на державу, – зазначає Ю. М. Пахомов, – а ліберальна модель для них – це багато в чому модель слабборозвинутих країн, які саме через лібералізм вирощували на злиденності олігархів і ставали легкою здобиччю Заходу” [16]. Рух до Європи, про що невпинно лише говорять всі попередні та сучасні “реформатори”, не означає штучного відтворення насильницькими методами “дикого капіталізму” зразка XV-XIX ст., хай навіть і європейського “дикого капіталізму”.

Література:

1. Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України // Голос України. – 26 лютого. – 2010.
2. Джозеф Стігліц. Глобалізація та її тягар. – К, 2003.
3. Олексій Толкачов. Кінець неоліберального світу // День. – № 181. – 9 жовтня. – 2009.
4. День. – № 229. – 16 грудня. – 2008.
5. Дж. Стиглиц. Куди ведуть реформи? (К десятиліттю начала переходных процессов) // Вопросы экономики. – 1999. – № 7.
6. Джорж Сорос. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. – К., 1999.
7. Новий курс: реформи в Україні 2010-2015. Національна доповідь / За загальною редакцією В. М. Гейця, А. І. Даниленка, М. Г. Жулинського, Ю. А. Левенця, Е. М. Лібанової, О. С. Онищенко. – К., 2010.
8. От восстановления к реформам. Доклад о переходном процессе за 2010 год // Европейский банк реконструкции и развития.
9. "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава". Програма економічних реформ на 2010-2014 роки. Комітет з економічних реформ при Президентові України. Версія для обговорення. 2 червня 2010 р. – К., 2010.
10. День. – 31 жовтня 2009 р.
11. Дзеркало тижня. – № 7. – 28 лютого. – 2009.
12. Високий замок. – 22 квітня. – 2004.
13. Папа Іоан Павло II. У марксизмі є "зерно істини" // Людина і світ. – № 2. – 1994.
14. 2000. – 4 червня. – 2010.
15. Лукінов І. Наукова модель економіки перехідного періоду. Економіка України та шляхи її подальшого реформування. – К. : Генеза, 1996.
16. Ю. Пахомов. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів // Економіка України. – 2008. – № 4.